

СТРАТЕГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРОСТОРОВОЇ МЕТАФОРИКИ: ІДЕОЛОГІЧНА СКЛАДОВА КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ ТА КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ

Вступ.

Проблематика українського культурного простору останнім часом не сходить зі шпальт газет, теле та радіоефірів. Науковці, публіцисти, громадські та державні діячі найвищого рангу послуговуються метафорою, яка отримує різне смислове навантаження. “Суспільство чекає на матеріалізацію гасла єдності країни. Я бачу його **три головні складові**: єдиний культурний простір України, встановлення цивілізованих сполучень між регіонами та остаточна делімітація і демаркація національних кордонів. Маємо жити за одним культурним часом, маємо чути і бачити один одного і маємо відчувати захищеність кожного сантиметра”, зазначив президент України Віктор Ющенко, в промові з нагоди 15-ї річниці Незалежності України [13]. Важливість формування власне українського культурного простору неодноразово підкреслював у своїх виступах Микола Жулинський, академік НАН України: „соціогуманітарна сфера України буквально вимагає справжньої інвестиційної революції. Ми катастрофічно програємо наш – український – гуманітарний простір, про що свідчить іноземна, іншомовна окупація інформаційного, книжкового, духовного (згадаймо про міжконфесійні конфлікти і активність протестантських конфесій), теле-радіо-газетно-журнального простору” [4]. „Модний” простір було вжито з десятком разів у різних варіаціях у виступі экс-Голови Верховної Ради України В. М. Литвина на Петербурзькому міжнародному економічному форумі 14 червня 2005 року: багатовимірний політичний простір, пострадянський простір, спільний енергетичний простір, науково-технологічний простір, гуманітарний простір, простір єдиних стандартів правової і соціальної захищеності тощо [9]. Що саме розуміється під цими метафорами, не зовсім зрозуміло. Також спостерігається тенденція трактувати «український простір» як простір функціонування всього українського у вузькому (етнічному) розумінні, не враховуючи вподобання громадян України – представників етнічних меншин та культурні реалії регіонів. Подібне використання термінів не враховує регіонального різноманіття і може призвести до конфліктів на культурному, мовному, конфесійному рівні, а не до політичної консолідації в Україні. **Метою** цієї роботи є дослідження доречності використання просторових метафор в гуманітарно-науковому дискурсі, концептуалізація понять культурного простору, культурного ландшафту та їх взаємозв’язку з формуванням історичної пам’яті та колективної ідентичності, як чинників створення політичної нації в Україні.

1. Стратегічний потенціал просторової метафорики: ідеологічна складова культурного простору та культурного ландшафту.

Однією зі значних проблем на шляху аналізу просторових чинників творення ідентичності постає недостатня розробленість поняття «культурного простору» в українській науковій думці. Просторові метафори на кшталт «український культурний простір», «український гуманітарний простір», «простір функціонування української культури» широко використовуються без достатнього концептуального обґрунтування.

1.1. Культурний простір.

За визначенням Степика М.Т. „поняття „культурного простору” обіймає родину пов’язаних культур і є значно привабливішим для представників цих культур ніж політичні і соціальні інституції, адже висловлює не політичні чи економічні гасла, а пов’язує на основі спільної мови, релігії, звичаїв, цінностей” [11; 39]. Наприклад, для західноєвропейського культурного простору це „спадщина римського права, іудео-християнська етика, ренесансний

гуманізм та індивідуалізм, просвітницький раціоналізм і наука, мистецький класицизм та романтизм, а передусім – традиції громадянських прав та демократії” [11; 39]. Володимир Семиноженко, экс-віце-прем’єр-міністр України, у виступі „Нова стратегічна епоха і гуманітарний вимір національної безпеки” від 1 грудня 2001 року зазначив, що „сьогодні глобальний демократичний простір і глобальний гуманітарний простір зрівнялися в своїх кордонах” [10], розкриваючи поняття „глобального гуманітарного простору” як простору поширення спільних демократичних цінностей. Як бачимо, поняття „спільного гуманітарного простору” може ґрунтуватись не лише на основі етнічних, мовних чи конфесійних чинників, але і на основі спільних цінностей (наприклад, демократії, свободи слова, цінності людської особистості) чи культурних інституцій (як от стандартизована система освіти).

Як наслідок такого активного використання просторової метафорики постає питання щодо її визначення та систематизації. Таке завдання є надзвичайно складним, враховуючи багатовимірність поняття. Наприклад, на третій щорічній конференції „Єдність культурного простору або сума територій? Поняття меж в історичному і сучасному контексті” (2-5 листопада 2006 р., Норильськ) розглядалися питання діалектики єдності / розчленованості культурного простору, типи просторів (історичний, економічний, політичний, символічний, соціальний, демографічний, географічний, юридичний, лінгвістичний і т.д.), як вони співвідносяться, як розв’язується проблема множинності просторів на одній території і навпаки – єдність культурного простору на різних територіях [6].

Багатомірність просторової метафорики змушує конкретизувати об’єкт дослідження. Надалі розмова вестиметься на рівні культурного простору окремих українських регіонів. Прив’язка культурного простору до визначеної території, вірніше, спроба дослідити культурний простір, характерний для окремих територій, може дати позитивні результати на кількох рівнях. По-перше, дослідження конкретного емпіричного матеріалу знижує ризик абстрактного моралізаторства. По-друге, студії культурного простору можуть дати багатий матеріал для дослідження ідентичності регіонів, функціонування культурно-політичних орієнтирів на рівні повсякдення. По-третє, узагальнені результати досліджень можуть служити основою для кристалізації концепції „культурного простору” та її подальшого коректного застосування. Культурний простір пов’язаний з використанням, організацією, управлінням спадщиною, її сьогоденним проживанням (на рівні міста) і також загальнодержавними (а у випадку України – ще й регіональними) тяжіннями. Чинниками, які формують культурний простір міста, є також домінуюча державна (регіональна) ідеологія та вплив споживацької культури. Разом з тим, культурний простір міста є не застиглою тоталітарною структурою, насадженою „зверху”, але й щоденно твориться простими громадянами.

Така культурна насиченість простору відсилає нас до поняття, розробленого представниками культурної антропології та культурної географії – „культурного ландшафту”, яке також часто використовується в гуманітарному дискурсі, але, на відміну від різноманітності і розмитості формулювання „культурного простору”, має достатньо чітке визначення, закріплене в нормативних документах (“Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention”, допоміжний документ до Конвенції про Всесвітню спадщину ЮНЕСКО).

1.2. Культурний ландшафт.

Враховуючи багаторівневість поняття “культурного простору”, вартує зосередити увагу на його локальних вимірах. У відповідності до документів ЮНЕСКО, „культурний ландшафт” це, перш за все, комплексні історико-культурні і природні утворення, що є носіями історичної пам’яті, бережуть в собі матеріальні і нематеріальні свідчення історичної пам’яті – пам’ятники архітектури, археології, етнології, топоніми, архівні і бібліографічні джерела, різноманітні об’єкти і предмети – природні і антропогенні, що вказують на зв’язок ландшафту з історичними подіями, що визначили долю країни, народів, що її населяють, а також з життям великих людей, що внесли особливо значущий внесок в становлення і розвиток країни [1].

Виникнення терміну пов’язано з інтердисциплінарними тенденціями в гуманітарному знанні і розвитком культурної географії. Один з яскравих представників цієї дисципліни Володимир Каганський визначає культурний ландшафт як складну сітку

культурних вимірів певного середовища або середовищ, пов'язаних з людською діяльністю. Розглядаючи масштаби простору, нашарування і перетин культурних просторів на одній території, де є місце і історичній спадщині, і сучасним культурним практикам, В.Каганский оцінює культурний ландшафт з точки зору його користувачів – мешканців, випадкових відвідувачів, туристів тощо [7, 8].

Такий підхід найбільш адекватний для вивчення повсякденності сучасного міста, де вияви культур різних епох формують складний палімпсест, який проживається мешканцями щодня відповідно до діючих культурних установок. Оскільки певні елементи культурного ландшафту беруть в собі матеріальні і нематеріальні свідчення історичної пам'яті (про що мова йшла вище), то використання і організація культурного ландшафту може виступати як складова формування і трансляції певної ідеології. Сам по собі ландшафт ще не є ідеологічним – таким його робить сучасне використання і інтерпретація, яка перетворює культурний ландшафт (як сукупність спадщини різних епох) на культурний простір – як явище сучасності.

1.3. Концепція „місця пам'яті” П'єра Нора.

Культурний простір міста стає місцем проявів певної ідеології та ідентичності. З цієї точки зору плідним є аналіз семантики простору міста, яка складається з назв вулиць, монументів, пам'ятників, пам'ятних дошок тощо. Опираючись на ці місця та їх *проживання* (покладання квітів, мітинги тощо), конструюється історична пам'ять. Модерна пам'ять передовсім архівна, і покладається на „матеріальність сліду, безпосередність записування, видимість зображення”, прив'язує себе до певних „місць пам'яті” („site of memory”), стверджує французький історик П'єр Нора [14]. Місце пам'яті – місце (не лише в матеріальному, але й в символічному розумінні), асоційоване з якоюсь великою подією, особою або ідеологією. Це місце, здатне втримувати історичну пам'ять та продукувати значення, конструюючи образ минулого у відповідності до вимог сучасного. Відвідування таких місць нагадує ритуальну дію, адже вони створюють ілюзію символічного часу, де можна досягти і відчутти щось невлоне, певні „вічні” цінності. Саме тому музей є одним з найважливіших місць пам'яті, як відзначає П'єр Нора, адже це місце, де зконструйована пам'ять, колективна ідентичність постає в найбільш чистому, матеріально-доказовому вигляді. Впливовим місцем пам'яті постає також і всім знайомий туристичний путівник – адже це один з найпопулярніших способів розповідати історію міста у належному ідеологічному ключі. Офіційні місця пам'яті можуть мати мало спільного з приватним, адже громадяни швидше віддають їм належне, ніж відвідують (монументи, пам'ятні таблиці, офіційні музеї). Однак саме такі місця є найбільш важливими для конструювання ідеології, для її впливу на маси – це візуальні знаки, які постійно нагадують, завжди готові запрацювати, байдуже, що звертання до них відбувається переважно під час офіційних церемоній. Ідеологія, яка за ними стоїть, також просякає все життя людей, і в нескінченному процесі самовідтворення постійно нагадує громадянам про ці місця пам'яті (святкуванням різноманітних річниць, покладанням квітів, шкільними екскурсіями до музеїв тощо), змушує надавати їм значення.

Таким чином, місця пам'яті, в першу чергу монументи, неunikно опиняються в центрі будь-якого ідеологічного проекту [15; 98]. Конструювання музеїв є практично настільки ж важливим, адже якщо монументи функціонують як постійне нагадування та ритуальний простір, то музеї є підтвердженням успішності та історичної неминучості (неминучості в двоякому розумінні – і як історичної зумовленості, і як фінальної остаточності, непохитності), доказом вічного існування цієї ідеології. Стратегічно важливою складовою формування культурного простору міста також є назви вулиць. Як підкреслює Ярослав Грицак, вони „є найпоширенішими символами, розповсюдженішими, ніж пам'ятники і меморіальні дошки. Люди неминуче щодня звертаються до них, ідучи на роботу, вказуючи дорогу іноземцеві, викликаючи таксі тощо. Як потверджує випадок Львова, ці символи дуже важливі для конструювання образу національного міста. Їх можна читати як текст, надто як популярний підручник, що висвітлює найславетніші та найтрагічніші моменти національної історії, представляє героїв, які збуджують почуття гордості за належність до певної національної спільноти” [2; 13].

* * *

Основне завдання місця пам'яті – зупинити час, встановити порядок речей, матеріалізувати деклароване – проявити у культурному просторі певну ідеологію. Водночас, культурний простір міста є і простором розгортання прихованих та явних тактик опору – називання вулиць старими назвами, культура графіті, популярні ритуали є прикладами цього явища.

Як було зазначено вище, *сам по собі ландшафт ще не є ідеологічним – таким його робить сучасне використання і інтерпретація, яка перетворює культурний ландшафт (як сукупність спадщини різних епох) на культурний простір – як явище сучасності*. Організація місць пам'яті є основною складовою цього процесу. Вони можуть згодом перетворюватись на мовчазну частину культурного ландшафту (як у випадку з радянською спадщиною у Львові¹), так і продукувати нові значення (як було з пам'ятником Т.Г.Шевченку у Харкові на початку 1990-х років²). Разом з тим, саме місця пам'яті є найбільш заідеологізованою частиною культурного простору і культурного ландшафту, адже прямо залежать від пануючих в суспільстві ідеологічних орієнтирів.

2. Просторові чинники творення української політичної нації.

Політична нація формується на основі поліетнічності, полікультурності, спільних цінностей, громадянських прав і свобод, та врегульованих стосунків між титульним етносом й іншими етнічно-культурними складовими суспільства. Зрозуміло, що ця умова є складною, однак не неможливою. Для реалізації цього завдання вартує розглянути різні варіанти узгодження відмінностей між регіонами України та шляхів подолання конфліктності між різними видами соціокультурної ідентичності, носіями якої є громадяни України.

Так, на круглому столі з обговорення структури розділу щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України „Формування українського гуманітарного простору – шлях до національної консолідації”, який відбувся 21 червня 2006 року в Національному інституті стратегічних досліджень, обговорювалось, що для досягнення зазначених цілей необхідно прискорити процес національної самоідентифікації, фундаментом якої є українська культура. Предметом аналізу в такому випадку стають світоглядні, ціннісні, етичні виміри української культури як складової європейської культури [5].

Україна складається з низки окремих, визначених через самоназву й власну історичну долю регіонів. Вона поліцентрична, не має єдиного міцного ядра. Низка великих міст, розташованих уздовж кордонів України, конкурують за вплив зі столицею. Водночас Україна це перехрестя кордонів великих геополітичних центрів тяжіння (Європа, Євразія, Чорноморський, Балтійський регіони, Північний Кавказ тощо). Головні центри впливу розташовані на географічній периферії, водночас соціокультурна „периферія” займає середину країни, грає роль культурно-політичного медіатора. Центри регіонів – великі міста, провінційні столиці, мають тяжіння до зовнішніх Україні центрів інтеграції, внаслідок чого український ландшафт постає не як ядро макрорегіону, але входить або розташований між кількома великими регіонами (Центральна Європа, Балкани, Кавказ, Причорномор'я, Росія та ін.)

Окреслена особливість регіонального поділу України віддзеркалює і специфіку поточних соціокультурних процесів – регіональні відмінності в політичних уподобаннях та світоглядних цінностях громадян. Дана обставина засвідчує про необхідність обдумані та виваженої політики, спрямованої не тільки на подолання регіональних особливостей та взаємопідгонку регіонів, а й на створення сприятливих умов для інтеграції українського суспільства шляхом пошуку ціннісно-сміслових перспектив, що б мали стати спільним

1 Зараз більшість з них або зруйновані, або змінили своє значення, або відсутні на маргінесі (пам'ятники Леніну і ідеологічні музеї демонтовано, залишилися лише пам'ятники переможцям в II світовій війні, біля яких відбуваються мітинги на травневі свята, з кожним роком все менш численні).

2 Згідно урбаністичних шлюбних ритуалів, в день весілля молода пара фотографується біля визначних місць міста, покладає квіти до монументів. Традиційним місцем покладання квітів подружжями в Харкові був пам'ятник Леніну. На початку 1990-х років пари, прихильні до національної ідеології, почали покладати квіти до пам'ятника Т.Г.Шевченку.

знаменником, інтегруючи іноді неспівмірні цінності та життєві уклади, зазначає В.Фадєєв [12; 530-531].

За результатами Всеукраїнського перепису 2001 року **кількість міського населення** становила 32 млн. 574 тис. осіб, або 67,2% [3]. Саме культурний простір міста є тим середовищем, в якому живуть та соціалізуються мільйони українських громадян, який впливає на їх світоглядні орієнтири, і який може служити прикладом того, як засвоюється, інтерпретується і транслюється самими громадянами певна ідеологія. Урбанізація змінює середовище людського існування, нівелює специфіку буття певного етносу, простір міста, як середовища проживання більшої частини населення країни, є тим «плавильним тиглем», в якому елементи етнокультури піддаються новому синтезу [11; 31]. Такий етнокультурний синтез призводить іноді до появи надетнічних спільнот – таких як північноамериканська політична нація чи не реалізована до кінця ідея формування „радянського народу”. М.Т. Степико зазначає, що в ситуації, коли спосіб буття певного народу змінюється „свідомими зусиллями суб’єктів історичної дії та інституційних методів виховання”, може виникнути „так звана подвійна ідентичність, коли люди почувають і усвідомлюють себе і представниками певної етнічної групи, і носієм надетнічної свідомості” [11; 32]. Така ситуація була властива для України за радянських часів, і залишається актуальною зараз, коли громадянами незалежної України стали носії різних етнічних ідентичностей (української, російської, татарської), надетнічних „пост-радянської” і, пріоритетної для нашої держави, – громадянської ідентичності представника української політичної нації. Таким чином, культурний простір міста, регіонального центру, стає одним з ключових факторів формування української політичної нації. Грамотна політика організації культурного простору, єдина для усіх регіонів, може стати дієвим важелем консолідації української нації, формування громадянської ідентичності, спільної історичної пам’яті.

Висновки.

Оскільки культурний простір певного міста формується, з одного боку, на основі існуючого в цьому місті культурного ландшафту, а з другого – відповідно до домінуючої ідеологічної парадигми, то аналізуючи простір певного міста, можна зробити висновки про цінності та культурно-політичні орієнтири, що діють в цьому регіональному середовищі. Водночас, створення спільного культурного простору для всієї країни, який би не був поділений за віссю Схід-Захід, а узгоджував культурну та історичну спадщину різних регіонів на основі прийняття культурних відмінностей як основи для загальноукраїнської культурної поліфонії, може стати вагомим чинником формування української політичної нації. Нагадаємо, на референдумі 1991 року за незалежність України проголосувало 90,3% від кількості голосуючих у всіх регіонах України.

Така єдність волевиявлення демонструє величезний потенціал для створення української політичної нації. Місцева історія є достатньо багатогою, щоб черпати з неї імена, події, цінності, які варто розвивати та відзначати на регіональному рівні. Увага до регіональної спадщини, яка включатиме в себе здобутки різних епох (а не лише певної), може значно змінити культурний простір регіональних центрів, який буде гармонійно вписуватись в загальноукраїнський культурний простір. Курс реформ, спрямованих на узгодження (засобами гармонізації, а не уніфікації) українського культурного простору може стати одним з вагомих чинників цього процесу. Для реалізації цього завдання необхідний ґрунтовний аналіз існуючого культурного простору українських міст (регіонів), виявлення основних ідеологічних домінант, які функціонують на рівні повсякдення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веденин Ю.А., Кулешова М.Е., Чалая І.П., Іванова І.Г., Штеле О.Е., Давыдов А.Н., Востряков Л.Е., Еремеев А.В., Пчелкин С.А.. Определение формата культурного ландшафта (как составная часть работы по формированию Российской сети культурного наследия), <http://www.future.museum.ru/part03/030203.htm>, станом на 10.08.2006.
2. Грицак Я. Конструювання національного міста // Критика №1-2, січень-лютий 2007. – с. 13 – 17.

3. Дані з <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/>, станом на 10.10.2006.
4. Жулинський М. Національний гуманітарний простір: проблеми і перспективи // Урядовий кур'єр, 13.05.2006. Цитата за http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36815700&cat_id=32395, станом на 20.09.2006.
5. За матеріалами <http://www.niss.gov.ua/Table/21062006.htm>, станом на 20.09.2006.
6. За матеріалами [http://www.prokhorovfund.ru/rus/conferences/edinstvo_kul_turnogo_prostranstva_ili_summa_territoriy_\(nojabr_2006\)/](http://www.prokhorovfund.ru/rus/conferences/edinstvo_kul_turnogo_prostranstva_ili_summa_territoriy_(nojabr_2006)/), станом на 20.10.2006.
7. Каганский В. Культура в ландшафте и ландшафт в культуре / Наука о культуре. Вып.3. – М., 1995.
8. Каганский В. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство: Сборник статей. — М.: НЛО, 2001. — 576 с.
9. Литвин В. Знайти нові шляхи для спільного розвитку. Виступ на Петербурзькому міжнародному економічному форумі 14 червня 2005 року, місто Санкт-Петербург, РФ; цитата за http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/vistupi/litvin/golos_05_06_22.html, станом на 10.09.2006.
10. Семиноженко В. Нова стратегічна епоха і гуманітарний вимір національної безпеки // День. - №221, 01.12.2001, цитата за <http://www.day.kiev.ua/67343/> станом на 12.09.2006.
11. Степико М.Т. Феномен політичної нації // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2004. – с.12-41.
12. Фадєєв В. Регіональний вимір суспільно-політичних процесів в Україні // Український соціум. За ред. В.С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с. – с.527-541.
13. Ющенко В. Промова з нагоди 15-ї річниці Незалежності України. Цитата за http://www.president.gov.ua/news/data/11_10007.html, станом на 10.09.2006.
14. Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Memoire//Representations, no.26 (Spring 1989), p.7-25.
15. Yampolsky M. In the Shadow of Monuments: Notes on Iconoclasm and Time // Soviet Hieroglyphics. Visual Culture in Late Twentieth Century Russia. – Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1995, xxv + 179 pp. – p.93 – 111.